

I.M. Παναγιωτόπουλου, *Αστροφεγγιά*:

Γενική ιστορική, γραμματολογική και ειδολογική τοποθέτηση

Θέλω εκ προοιμίου να επαινέσω την παιδαγωγικά ευαίσθητη επιλογή της *Αστροφεγγιάς* του I.M. Παναγιωτόπουλου εκ μέρους των υπευθύνων του Υπουργείου Παιδείας της Κύπρου. Αγγίζει την καρδιά των νέων το μυθιστόρημα αυτό. Πέρα από τη μελαγχολική νοσταλγία που καταλαμβάνει κάθε άνθρωπο, ο οποίος ανατρέχει στην εφηβική του ηλικία, προβληματίζει και συνετίζει όσους ώριμους έρχονται σε επαφή με τους νέους ανθρώπους, με την καθοριστική δηλαδή αυτή εποχή της διάπλασης και κρυστάλλωσης του χαρακτήρα τους.

Η διαχρονική αντοχή του μυθιστορήματος το δικαιώνει: μετά την προδημοσίευση του Ε΄ κεφαλαίου στο περιοδικό *Νέα Εστία* το 1944, την πρώτη του έκδοση το 1945, ακολούθησε η «ξαναπλασμένη», όπως ο ίδιος ο συγγραφέας την αποκάλεσε, και τελειωτική του 1971, που ανατυπώθηκε σε μεγάλα τираζ έξι φορές (τρεις μέσα στο 1980, και ανά μία τα έτη 1981, 1986, 1990). Η μεγάλη απήχηση και ανταπόκριση στο κοινό κατά τη δεκαετία του '80 έχει άμεση σχέση με τη διασκευή και τηλεοπτική παρουσίαση της *Αστροφεγγιάς* στην Ελλάδα. Ήταν μια σειρά που αγαπήθηκε ως ώριμο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας να γνωρίσει την ψυχή των παιδιών της, να ενωτιστεί τις αγωνίες τους, να δει με διαφορετικό μάτι την κρίσιμη εφηβική ηλικία, ως περίοδο αυτοτελή, με κατανόηση των δυσκολιών που διανύουν όσοι διέρχονται αυτό το ρυθμιστικό για τη ζωή του ανθρώπου μεταβατικό στάδιο. Ο I.M. Παναγιωτόπουλος, παιδαγωγός και καρδιογνώστης ο ίδιος, είχε συλλάβει σαράντα χρόνια νωρίτερα ότι ο έφηβος και ο νέος δεν είναι αντιρρητικά κακέκτυπα της προσωπικότητας των ενήλικων, αλλά ηλικίες διάπλασης με δικά τους αυτόνομα εξελικτικά χαρακτηριστικά.

Το 2002 η *Αστροφεγγιά* επανεκδόθηκε στο μονοτονικό. Ήταν η ένατη εκδοτική εμφάνισή της. Το ανέβασμά της στην Ελλάδα, στο Θέατρο Χώρα, κατά τη φετινή περίοδο, σε θεατρική διασκευή αυτή τη φορά,² επιβεβαιώνει τη διαχρονική της αντοχή αλλά και τη διαχρονική αξία της, σε ώρες που διεξάγεται ένας ακήρυκτος πόλεμος παγκοσμίως και οι νεανικές ψυχές ταλανίζονται δεινά, προσπαθώντας να ανακαλύψουν μέσα στη δίνη της σκληρής παγκοσμιοποίησης τον λόγο ύπαρξης, την ταυτότητα και τον προορισμό τους· το νόημα της ζωής, για να το διατυπώσω με μια φράση, που σχετίζεται με την υπαρξιακή αβεβαιότητα του ανθρώπου όλων των εποχών. Αυτή την αγωνία των νέων για μια θέση στην κοινωνία, τη μάχη για το δικαίωμα στο όνειρο, στο φρούδο δυστυχώς όνειρο, έχει αναδείξει το μυθιστόρημα του I.M. Παναγιωτόπουλου και γι' αυτό έμεινε κλασικό, πάντα δηλαδή επίκαιρο.

Θα προσπαθήσω να αναφερθώ σφαιρικά και περιεκτικά στο ιστορικό, το γραμματολογικό και εν μέρει στο ειδολογικό πλαίσιο του έργου, έχοντας ως γνώμονα ότι απευθύνομαι σε καθηγητές, στόχος των οποίων είναι η διδακτική πράξη. Θα φροντίσω, με άλλα λόγια, να δώσω τις πληροφορίες εκείνες που θα συντελέσουν στον σχηματισμό των απαραίτητων περιγραμμάτων, εντός των οποίων εντάσσεται το μυθιστόρημα, ώστε να σχηματιστεί η εικόνα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, να αξιολογηθεί από τον διδάσκοντα η πλοκή, να εκτιμηθούν οι χαρακτήρες των ηρώων, και να εξαχθεί το μήνυμα που αφορά εν τέλει στη νεότητα και τους αγώνες της.

¹ Από τον Βαγγέλη Γκούφα.

² Από τον Πέτρο Ζούλια.

Η *Αστροφεγγιά* είναι έργο αυτοτελές, το οποίο ο συγγραφέας του μαρτυρημένα θεωρεί ως τον ενδιάμεσο κρίκο της βιοματικής τριλογίας του *Χαμοζωή – Αστροφεγγιά – Αιχμάλωτοι*, η εκτύλιξη της οποίας εδράζεται επί ιστορικών δεδομένων, καλύπτοντας το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Ο συγκεκριμένος χρόνος και τόπος αποτελούν βασικά γνωρίσματα και των τριών αυτών έργων και σχετίζονται με την καλή και κριτική εκ μέρους του γνώση της ιστορίας. Ήταν στις ικανότητες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου να αποδίδει δραματικά το πνεύμα των χρόνων που έζησε, αξιοποιώντας τη μικροϊστορία, και μάλιστα το προσωπικό βίωμα, ως πυρήνα, γύρω από τον οποίο σχηματίζονται κύκλοι με ποικίλες διαστρωματώσεις από πληροφορίες και μαρτυρίες, ιστορικού και κοινωνικού περιεχομένου, συναποτελώντας ένα σφιχτοδεμένο όλο, με πρωταγωνιστή τον πάσχοντα αλλά αντιστεκόμενο στις δυσκολίες και καταδρομές άνθρωπο, και στο εξεταζόμενο έργο τον νέο.

Ως προς την *Αστροφεγγιά*, η αρχή της ανάγεται στα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους χρόνια, με έκδηλο αρχικά το πνεύμα της νίκης, η δε υπόθεσή της εξελίσσεται μέσα στον μεσοπόλεμο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και όσα δεινά αυτή επισώρευσε. Ενδεικτικά αναφέρω, μεταξύ άλλων, την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον ελληνικό στρατό, τις εκλογές του 1920 με την υποφαινόμενη αντιπαλότητα κωνσταντινικών – βενιζελικών και την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, μια διήγηση για τον ελληνικό στρατό στο Μπαλούκεσερ της Μ. Ασίας, την κατελημμένη Σμύρνη, το μεγάλο κακό (έτσι αποκαλεί τη μικρασιατική καταστροφή), τη δεινή θέση των μικρασιατών προσφύγων. Η εναλλαγή της έξαρσης από τη νίκη με την κατάπτωση από την καταστροφή, η οικονομική δυσπραγία και η κρίση των αξιών, οι αντιφάσεις και οι αντιθέσεις, τις οποίες αξιοποιεί εντέχνως ο συγγραφέας, διαμορφώνουν το ανάλογο κλίμα που επιδρά στην ψυχοσύνθεση και τη διαμόρφωση των εφήβων πρωταγωνιστών του έργου. Είναι πολλές, αλλά πολύ διακριτικές, οι αναφορές σε ιστορικά συμβάντα και πρόσωπα (πρόσωπα επώνυμα ή μέλη της οικογενείας του), ώστε να μη χάνει ο αναγνώστης το νήμα του ιστορικού χρόνου αλλά και να μην υπονομεύεται με ιστορικά γεγονότα η μυθοπλασία.³

Το ίδιο συμβαίνει και στο πεδίο της κοινωνίας, αλλά με εκδηλότερα χαρακτηριστικά και σε συσχετισμό πάντα με τα ιστορικά συμβάντα. Στην κοινωνική πραγματικότητα εύλογα στέκεται περισσότερο ο συγγραφέας. Είναι το σκηνικό, μπροστά από το οποίο τελούνται τα δρώμενα. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ακολουθεί τη γραμμή από το μείζον στο έλασσον, από την ιστορία στην κοινωνία⁴ και από εκεί στην καθημερινότητα: στην οικογένεια, στην προσωπική ζωή, αλλά και περαιτέρω στην αυτοβιογραφία και την ψυχογραφία, συνάπτοντας αυτά μεταξύ τους ως εν

³ Οι παραπομπές γίνονται στο: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Αστροφεγγιά*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόση Πυλαρινού, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2002 (δεύτερη επανέκδοση επαναστοιχειοθετημένη). Βλ., ενδεικτικά, σ. 22, 121 (αναφορά στον «πόλεμο», αόριστα), σ. 38-39 (θάνατος της αδελφής του), σ. 51 (αναφορά αόριστα «στον καιρό της ειρήνης»), σ. 68 (για τις βλέψεις στη Μικρά Ασία), σ. 53 (διχασμός και εκλογές του 1920, αναφορά σε «βασιλικούς»), σ. 147-151 (διήγηση για την εκστρατεία στη Μικρά Ασία και τη Σμύρνη), σ. 156-159 (οι πρόσφυγες στην Ελλάδα), σ. 124 (ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές, επιστρέφει ο βασιλιάς Κωνσταντίνος).

⁴ Κρίσιμο για την πλοκή είναι το κοινωνικό πρόβλημα της εξάπλωσης της φθίσης που μάστιζε την Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ούτε υπερβολικό ότι πρόσωπα του μυθιστορήματος, πρώτος ο κεντρικός ήρωας, πεθαίνουν από φυματίωση (βλ., μεταξύ άλλων, σ. 68, 89-90, 209-210 και πρβλ. τις περιπτώσεις λογοτεχνών που προσβλήθηκαν από τη νόσο, όπως του Κώστα Κρυστάλλη, του Ανδρέα Καρκαβίτσα, της Μαρίας Πολυδούρη, του Γιάννη Ρίτσου, του Γιώργου Κοτζιούλα κ.ά. Ο Πέτρος Πικρός αναφέρεται επίσης συχνά στα έργα του σε φθισικούς. Σχετικές αναφορές βλ. στη σ. 24 (όπου το χτικιό, η λαϊκή ονομασία της φυματίωσης, συνδυάζεται με τη συνεχή κόπωση), σ. 80, 85 (για τις κοπιώδεις συνθήκες εργασίας), σ. 94 (το επάγγελμα του ναυτικού), σ. 135 (τα φρούδα όνειρα της νεολαίας), σ. 211 (τις παθογενείς περιπτώσεις της κοινωνίας).

θεάτρω: στο βάθος ως σκηνικό λειτουργεί το ιστορικό πλαίσιο, τα αντικείμενα της σκηνής αποδίδουν την κοινωνική ατμόσφαιρα και οι ηθοποιοί είναι τα πρόσωπα του έργου, οι έφηβοι ήρωες της *Αστροφεγγιάς*, με ρόλους σημαντικούς, που πλαισιώνουν με αξιώσεις τον κεντρικό ήρωα, τον Άγγελο Γιαννούζη. Η αντίστροφη αυτή φορά από τον βαθύ ορίζοντα, από το πολύμορφο όλο, προς τον πυρήνα, τη γενεσιουργό αιτία της μυθιστορίας, προσανατολίζει τον αναγνώστη, ο οποίος παρακολουθεί τον παντογνώστη αφηγητή, συμμετέχοντας ομοιοπαθητικά στην πλοκή, αναγνωρίζοντας τον εαυτό του ως μάρτυρα των γεγονότων.

Θα σταθώ στο αυθιστορικό στοιχείο,⁵ το οποίο υπάρχει ως σταθερό υπόστρωμα στα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του Παναγιωτόπουλου. Πρόκειται για νησίδες κυρίως αυτοβιογραφικές, τοποθετημένες στο μυθιστορηματικό σώμα. Η τριλογία του, γενικά, αποτελεί άτυπη αυτοβιογραφία του. Στη *Χαμοζωή* υπάρχουν εικόνες συναισθηματικά φορτισμένες από τα πρώτα δύσκολα χρόνια του βίου του, που καταγράφουν με λογοτεχνική παραστατικότητα τις χαλεπές συνθήκες της ελληνικής επαρχίας: στους *Αιχμάλωτους* μας μεταφέρει στα έτη του πολέμου και της Κατοχής: στην *Αστροφεγγιά* ιστορεί τα χρόνια της διάπλάσής του, την ενηλικίωσή του, στα πρώτα χρόνια του μεσοπόλεμου, αποδίδοντας στον Άγγελο Γιαννούζη ψυχικά αλλά και σωματικά γνωρίσματα δικά του, ελαττώματα και προτερήματά του. Στη μορφή του πατέρα και της μητέρας του κεντρικού ήρωα αναγνωρίζονται ασφαλώς οι γονείς του, μέσα από περιστατικά της ζωής τους. Η διαβίωση στην Αθήνα, τα μαθητικά χρόνια, οι θάνατοι του αδελφού και της αδελφής του, η ανέχεια και η στέρηση, οι συνθήκες ταπείνωσης από την ένδεια, οι πνευματικές ανησυχίες, οι χώροι όπου σύχναζε, η αγάπη για τα γράμματα και την ποίηση, η ψυχοσύνθεση τέλος και οι αντιφάσεις του Άγγελου Γιαννούζη αποτελούν οδυνηρά εγκαυστικά βιώματα του ίδιου του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, μεταπλασμένα για τις ανάγκες του μυθιστορήματος. Στο *Χρονολόγιο* με τις βιογραφικές πληροφορίες του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, που συνέταξε η Βάσω Οικονομοπούλου, επιβεβαιώνονται ως αληθινά όσα περιέγραψε αυτοβιογραφούμενος και αυτοψυχογραφούμενος στην *Αστροφεγγιά*.

Το επίτευγμα, ωστόσο, του συγγραφέα χάρη στη μυθοπλαστική του δεινότητα εδράζεται στη μεταμόρφωση του προσωπικού σε πανελλαδικό και αυτού σε πανανθρώπινο: στη μεταφορά της δικής του ψυχής σε ψυχή όλων των νέων, και, το κυριότερο, όχι μόνο συγχρονικά, αλλά και διαχρονικά, ώστε ο σημερινός έφηβος να ανακαλύπτει πτυχές του εαυτού του στους χαρακτήρες τόσο του πρωταγωνιστή όσο και των εφήβων που συμμετέχουν στο έργο. Οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες προφανώς μεταβάλλονται από εποχή σε εποχή, μένει όμως ίδια η αγωνία, τα οράματα, ο αντικομφορμισμός των νέων και η οικτρή διάψευσή τους με τα πρόωρα σημάδια του συμβιβασμού και της σταδιακής απεμπόλησης έως την εκποίηση της ελευθερίας τους, αλλά και της ανάλωσης όσων τολμούν να αντισταθούν στην καθημερινότητα και το κατεστημένο.

Στο σημείο αυτό θα τονίσουμε τη μεταπλαστική ικανότητα του λογοτέχνη. Συγκεκριμένα, το αληθινό γεγονός, και το πιο τραγικό, λειτουργεί ως φυσικό φαινόμενο: ως κεραυνός, λ.χ., που εκτός από την αστραπή και τη βροντή εκλύει ισχυρό φορτίο. Συνταράζει στιγμιαία, όσο διαρκεί η ισχύς του και τα αποτελέσματά του, οι συνέπειές του στον άνθρωπο. Έπειτα εκτονώνεται, ατονεί, εξασθενεί. Ο λογοτέχνης είναι αυτός που διασώζει την πρώτη και μοναδική μορφή του γεγονότος, που εγκλωβίζει τη δραματικότητά του και διατηρεί στο διηνεκές τη στιγμή της

⁵ Βλ. σ. 23 (δύσκολα χρόνια, γονείς αδέρφια), σ. 26-27 (η μορφή του πατέρα και οι φιλακόλουθες συνήθειές του), σ. 52 (αναφορά στους γονείς του), σ. 32-33 (θάνατος αδελφού).

δράσης, την ένταση, το πάθος, παγώνοντας κατά την κινηματογραφική ορολογία την κορυφαία στιγμή του· που το υποστασιοποιεί αναλλοίωτο, μεταφέροντας την αίσθηση, την ψευδαίσθηση ορθότερα, ότι τελείται την ώρα της ανάγνωσης.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αφορμώμενος από τις δικές του εμπειρίες διεισδύει στα μύχια της νεανικής ψυχής, ακούει τα πρώτα δυνατά χτυπήματα της καρδιάς των εφήβων, βλέπει κατάματα τις δυσκολίες προσαρμογής σε έναν κόσμο υποκριτικό και επίπλαστο, και ανθίσταται. Αναζητώντας το νόημα της ύπαρξης και της θέσης του νέου στον κόσμο, δέχεται τραύματα και απογοητεύσεις έως την οδυνηρή διάψευση. Ερωτεύεται (ο έρωτας, εύλογα, στη γνήσια εκδήλωσή του παίζει ξεχωριστό ρόλο στην *Αστροφεγγιά*), οραματίζεται, ελπίζει και εν τέλει διαψεύδεται. Η διάψευση της γενιάς του επαναλαμβάνεται σε κάθε γενιά, στην επόμενη, τη μεθεπόμενη, των νέων του σήμερα και προφανώς του αύριο και του αείποτε. Ο ίδιος είναι παιδί της γενιάς του 1920 και ανδρώνεται υπό τις τότε συνθήκες. Όταν συνθέτει την *Αστροφεγγιά* το 1943, ώριμος πλέον άνδρας, η ωριμότητα αυτή του προσπορίζει την ικανότητα να κρίνει, ώστε να αποδώσει με ιδιαίτερα βιωματικό τρόπο την ηλικία της σπαρασσόμενης εφηβείας. Θα αναφέρω ότι χρονολογικά η *Αστροφεγγιά* ακολουθεί την *Eroica* (1938) του Κοσμά Πολίτη και τον *Λεωνή* (1940) του Γ. Θεοτοκά στην ειδολογική κατηγορία του λεγόμενου μυθιστορήματος της διαμόρφωσης (ή της εφηβείας ή της μαθητείας ή της διάπλασης, όπως προτάθηκε κατά καιρούς να ονομαστεί το εν λόγω είδος).

Παρά ταύτα, δεν «παραδέχεται την ήττα», για να παραλλάξω ελαφρώς έναν στίχο του Μανόλη Αναγνωστάκη. Ο Άγγελος δεν θα ηττηθεί, θα αφήσει υποθήκες αντίστασης, θα εκπέμψει μήνυμα ελπίδας. Ο συγγραφέας τον παρουσιάζει, κλείνοντας με υποβλητικό τρόπο το έργο του, να σηκώνει την κουβέρτα ίσαμε το πρόσωπό του, να κρύβει τα μάτια του, με μια κίνηση πονεμένη και το κεφάλι του να γέρνει στο μαξιλάρι. «Τα άστρα βασίλευαν», γράφει, η αστροφεγγιά που φώτιζε τις νύχτες του στο μυθιστόρημα, χάθηκε, σβήστηκε μαζί με τη ζωή του Άγγελου. Ωστόσο, ο αναγνώστης δεν είναι βέβαιος αν ο ήρωας πέθανε, αμφιβάλλει· δεν θέλει να έχει πεθάνει. Αυτή την εντύπωση προκαλεί με τη μαγεία της ηθελημένης ασάφειας ο τεχνίτης Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, έχοντας καταγράψει υπαινικτικά, λίγο πιο πάνω, τα λόγια του Άγγελου ότι «μια καινούρια μέρα αρχίζει». Είναι η ελπιδοφόρα φράση της νεότητας που αφηφά τον θάνατο, αναγγέλλοντας την πίστη της στη ζωή που παραμένει αθάνατη. Θα προσθέσω ότι η *Αστροφεγγιά* άρχισε να γράφεται τις μαύρες μέρες της γερμανικής κατοχής υπό το βαρύ κλίμα της βαρβαρότητας του κατακτητή, το οποίο και αποδίδεται ζοφερά, από κοινού όμως με την ελπίδα. Μέσα από το σκοτάδι προαναγγέλλεται η ευδία, μέσα από τον θάνατο η ζωή.

Τόπος δράσης των ηρώων, για να επανέλθω στα τυπικά και ειδολογικά γνωρίσματα του βιβλίου, είναι η Αθήνα,⁶ που δηλώνεται απλά, χωρίς να αποκτά χαρακτηριστικά εντοπιότητας το έργο. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος εκ συστήματος δεν αναφέρεται ρητά σε τοπικούς προσδιορισμούς, αποφεύγοντας τις ονομασίες που οδηγούν σε δεσμευτικούς εντοπισμούς, έχοντας συνείδηση ότι η μυθοπλασία πρέπει να αποβλέπει στο γενικό, το οικουμενικό, το πανανθρώπινο. Ωστόσο, είναι ευδιάκριτοι οι τόποι που δρουν οι ήρωές του, και αξιοπρόσεχτη η τεχνική του, σύμφωνα με την οποία το μερικό ή το ειδικό υπηρετούν το όλο, ενσωματώνόμενα οργανικά σ' αυτό. Όποτε αναφέρεται στο παρελθόν των ηρώων του και όχι στον χρόνο που εκτυλίσσεται το μυθιστόρημα, τότε το ιστορικό πλαίσιο γίνεται συγκεκριμένο.⁷ Και στους χρονικούς προσδιορισμούς ακολουθεί σε γενικές γραμμές

⁶ Βλ. σ. 39 (η εορτάζουσα Αθήνα), σ. 96 (φοίτηση στη Φιλοσοφική Σχολή).

⁷ Βλ. σ. 151 (νοσηλεία στο νοσοκομείο στη Σύμνη).

την ίδια πρακτική: Αποφεύγει, όσο μπορεί, τους λεπτομερείς προσδιορισμούς, αναφερόμενος αόριστα στον «πόλεμο» ή στην «ειρήνη», εννοώντας τον Α΄ Μεγάλο Πόλεμο και τη λήξη του.

Η γεγονοτολογική και η κοινωνική ιστορία, στις οποίες αναφέρθηκα, συμπληρώνονται από επί μέρους τομείς τους. Η ιστορία της λογοτεχνίας,⁸ για παράδειγμα, έχει το μερίδιό της στην *Αστροφεγγιά*. Είναι πολλές οι μνείες σε λογοτεχνικά ή θεατρικά θέματα και πρόσωπα. Και ενώ έρχονται αυτά στη διήγηση ομαλά, αφού στον πνευματικό ορίζοντα του Άγγελου Γιαννούζη η ποίηση εντάσσεται στο κέντρο των πόθων του, αβίαστα ο νους του αναγνώστη πηγαίνει στη ζωή του ίδιου του συγγραφέα και την καλλιτεχνική του διαμόρφωση, στον αγώνα του ενάντια στα στρεβλά κοινωνικά προτάγματα και στις δυσκολίες που έζησε. Εύκολα, επίσης, ταυτίζει κανείς αναφορές σε πρόσωπα λογοτεχνών της εποχής εκείνης, όπως του Κ. Καρυωτάκη, του Τέλλου Άγρα, ή συναντά και συγκεκριμένα ονόματα, όπως του Κ. Παλαμά (θυμίζω ότι το πρώτο κριτικό κείμενο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου γράφτηκε για την ποίηση του Κ. Παλαμά)· ή του Γερ. Σπαταλά και του *Μαύρου Γάτου*, του λογοτεχνικού καφενείου, όπου μαρτυρημένα σύχναζε νεαρός τόσο ο ίδιος όσο και οι αναφερόμενοι λογοτέχνες. Το ίδιο όνομα, όπως γνωρίζουμε, ο Σπαταλάς είχε δώσει και στο λογοτεχνικό περιοδικό του.

Για τους χαρακτήρες το μόνο που θα ήθελα να επισημάνω στο σημείο αυτό είναι η ποικιλία τους, που αναδεικνύει ως δευτεραγωνιστές με διακριτούς ρόλους όλους τους εφήβους που μετέχουν στην πλοκή του έργου· και δεν είναι λίγοι στο πολυπρόσωπο αυτό μυθιστόρημα. Η ψυχογραφική ικανότητα του συγγραφέα αξίζει ιδιαίτερης μελέτης. Η αναστροφή του ως δασκάλου με τους μαθητές συντέλεσε στη σπουδή και τη βαθιά γνώση του χαρακτήρα των νέων. Όλοι οι τύποι των εφήβων, με έμφαση στα ειδικά χαρακτηριστικά και τις σχετικές ιδιότητες και συμπεριφορές του καθενός, παρελαύνουν στις σελίδες του βιβλίου, διαμορφώνοντας ανάλογες σχέσεις και αντιθέσεις. Ο ερωτισμός,⁹ η μοναξιά,¹⁰ η μόνωση¹¹ και η φυγή,¹² η άρνηση¹³ και η αντίσταση,¹⁴ η διάψευση,¹⁵ η αστάθεια και οι αντιφάσεις,¹⁶ οι ψυχικές διακυμάνσεις έχουν αποδοθεί με εξαιρετική πιστότητα και ευαισθησία, ώστε να αναγνωρίζει ο καθένας στοιχεία του εαυτού του, μελετώντας στο έργο τη συμπεριφορά των νεαρών ηρώων.

Η διδασκαλία (όχι η απλή ανάγνωση) της λογοτεχνίας προϋποθέτει τον αναλυτικό τρόπο σκέψης, τη γνώση της εποχής και του ιστορικού πλαισίου των εξεταζόμενων έργων. Έχει σημασία να γνωρίζει ο αναγνώστης με ποιο τρόπο και με ποια υλικά συντίθεται ένα μυθιστόρημα· με άλλα λόγια, τη δομή και τις τεχνικές που μετέρχεται ο συγγραφέας του. Η συγκίνηση, η μέθεξη, το αισθητικό αποτέλεσμα συντελούν χωρίς αμφιβολία στην κορύφωση και τη συνακόλουθη αμοιβή του αναγνώστη. Όμως, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η αφόρμηση και τα επιμέρους στοιχεία αντλούνται από την πραγματικότητα. Θα απομονώσω μια φράση του συγγραφέα, που αποδίδει θαυμάσια τον συναισθηματικό φόρτο του ήρωά του: «Μια θλίψη σαν έρωτας»,

⁸ Βλ. σ. 99, 101, 168 (καφενείο *Μαύρος Γάτος*), σ. 106, 169 (λογοτέχνες και Κ. Καρυωτάκης), σ. 133, 172, 184-185, 212 (για το θέατρο στο πλαίσιο των οραματισμών και των καλλιτεχνικών διαψεύσεων των παιδιών), σ. 178 (η μαγεία της τέχνης), σ. 107 (Κ. Παλαμάς), σ. 211 (η ποίηση).

⁹ Βλ. σ. 121.

¹⁰ Βλ. σ. 221.

¹¹ Βλ. σ. 120.

¹² Βλ. σ. 129.

¹³ Βλ. σ. 206.

¹⁴ Βλ. σ. 118, 135.

¹⁵ Βλ. σ. 108, 119.

¹⁶ Βλ. σ. 127.

γράφει. Αυτή η θλίψη έχει περιγραφεί σε όλη της την έκταση με τη στέρηση, τη φτώχεια, τη μοναξιά και τον πόνο του Άγγελου Γιαννούζη. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, εν προκειμένω, ως κριτικός, παιδαγωγός και μαχόμενος δάσκαλος, αποτελεί δείκτη για τον τρόπο της δουλειάς του. Ανοίγει το εργαστήρι του, επιτρέπει να εισχωρήσουμε, αποτελώντας ο ίδιος τον καλύτερο οδηγό τόσο για τον καθηγητή όσο και για τον μαθητή.

Προφανώς, η όποια ανάλυση δεν σημαίνει εμμονή σε ψυχρή ανατομική μελέτη. Αντίθετα, η λογοτεχνική ανάλυση απαιτεί, επιβάλλει, θα έλεγα, την ανασύνθεση που θα αποδώσει δραματικά το όλο, όχι με την αδρή εντύπωση της πρώτης ανάγνωσης, αλλά με την αναμάγευση του κειμένου, έπειτα από την εμβάθυνση που εξασφαλίζει ο αναλυτικός τρόπος σκέψης αλλά και ο προβληματισμός, ο οποίος πυροδότησε κατά τη διαδρομή της αυτήν. Και, για να κλείσω, όσον αφορά στο μυθιστόρημα αυτό, ο μαθητής πρέπει να αντιληφθεί ότι δεν περιορίζεται σε μια εποχή, ότι δεν αφορά μια ομάδα νέων του μεσοπολέμου, αλλά ότι είναι επίκαιρο, σήμερα μάλιστα που οι συνθήκες προοιωνίζονται μέρες χαλεπότερες, ιδίως για τους νέους· και ότι η ηθική παρακμή έχει πυροδοτήσει την ίδια, όπως στην *Αστροφεγγιά*, ανασφάλεια, την ίδια υποτίμηση του ατόμου και τη συντριβή του στο τέλμα της αναξιοκρατίας και της απανθρωπιάς· και ακόμη, ότι λύση δεν είναι ο συμβιβασμός και το σκύψιμο του κεφαλιού αλλά η αξιοπρέπεια, η αντίσταση, η καταπολέμηση της ολβιότητας και της υποκινούμενης ευκολίας.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστοπούλου Διαμάντη, «Γυναικείες μυθιστορηματικές μορφές και η λειτουργία τους στο έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο: *Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, 4^η Επιστημονική Συνάντηση – Πρακτικά. Επιμέλεια – Εισαγωγή Θεοδόσης Πυλαρινός*, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2003, σ. 129-141.
- Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο*. Επιμέλεια Ε. Κριαρά, εκδ. Μαλλιάρης – Παιδεία, Αθήνα, χ.χ.
- Γιάκος Δημήτρης, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο κριτικός*. Αθήνα 1950.
- Καλογήρου Τζίνα, «Οι περιπέτειες της αφήγησης και η αφήγηση μιας ‘ιστορίας’: Απόπειρα προσέγγισης της *Αλληλογραφίας* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Αλληλογραφία. Μια ιστορία κ’ ένα σχόλιο*. Φιλολογική επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, κριτική προσέγγιση Τζίνα Καλογήρου, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2003, σ. 123 κ.ε.
- Καραντώνης Ανδρέας, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος», στο: *Φυσιογνωμίες Β’*, εκδ. Δημ. Παπαδήμας, Αθήνα 1977.
- Καστρινάκη Αγγέλα, «Το γερασμένο παιδί, η ατίθαση νιότη και ο ρόλος της συγκυρίας. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*», στο: *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 291 κ.ε.
- Κουλούρης Χρήστος, Ν., *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, η μορφή και το έργο*. Εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1959.
- Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (τον ποιητή και τον πεζογράφο)*, τχ. 1329 (1982).
- Οικονομοπούλου Βάσω, *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Χρονολόγιο – Εργοβιογραφία*. Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2006.
- Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., *Αιχμάλωτοι*. Φιλολογική επιμέλεια Θεοδόση Πυλαρινού, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2002.
- Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., *Αστροφεγγιά*. Φιλολογική επιμέλεια Θεοδόση Πυλαρινού, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2002.
- Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., *Χαμοζωή*. Φιλολογική επιμέλεια Θεοδόση Πυλαρινού Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2002.
- Παναρέτου Αννίτα, Π., *Εργογραφία – Βιβλιογραφία (1916-1982) Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1990.
- Παναρέτου Αννίτα, Π., *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολική θεώρηση του έργου του*. Εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1990.
- Παπαρούση Μαρίτα, «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος: Θέματα και τεχνικές – Η περίπτωση της αλληλογραφίας», στο: *Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, ό.π., σ. 91-108.

Πάτσιου Βίκυ, «*Η Αστροφεγγιά του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και το παλίμψηστο της ανάγνωσης*», στο: *Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, ό.π., σ. 117-126.

Πολίτης Θ.Μ., «Γενεαλογικά και βιογραφικά του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο: *Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Το πρόσωπο και το έργο*. Επιμέλεια Π.Β. Πάσχου, εκδ. «Αστέρος», Αθήνα 1993, σ. 13-19.

Πυλαρινός Θεοδόσης, «Από τους αταξίδευτους της *Χαμοζωής* στις τερπνές περιηγήσεις του ελληνικού χώρου και τα μεγάλα ταξίδια του εξωτερικού», στο: *Ο στοχασμός και ο λόγος του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, ό.π., σ. 143-158.

Συνομιλίες με 38 συγγραφείς του 20ού αιώνα. Εισαγωγή – Επιμέλεια Αλ. Ζήρας, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

Χαιρετισμός στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Εξήντα χρόνια πνευματικής παρουσίας. Τετράδια «Ευθύνης», αρ. 8, Αθήνα 1979.

Στις 17 και 18 Φεβρουαρίου 2017 διεξήχθη στην ιστορική αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, στην Αθήνα, Επιστημονικό Συνέδριο, με τίτλο «Το κριτικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», με κοινή διοργάνωση των Φίλων του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά και της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου. Τα *Πρακτικά* του Συνεδρίου θα κυκλοφορήσουν σύντομα.